

Folkhemmet före Per Albin

Om välfärdssamhällets liberala och privata rötter

Av ANDERS JOHNSON, skriftställare, anders@skriftstallet.se.

I andra kammarens remissdebatt den 18 januari 1928 höll den socialdemokratiska ledaren Per Albin Hansson ett anförande där han yttrade de berömda orden om folkhemmet:

Hemmets grundval är gemensamheten och samkänslan. Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn. Där ser icke den ena ner på den andre, där försöker ingen skaffa sig fördel på andras bekostnad, den starke trycker icke ner och plundrar den svage. I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet.

Tillämpat på det stora folk- och medborgarhemmet skulle detta betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skilja medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttne och utarmade,

plundrare och utplundrade. Det svenska samhället är ännu icke det goda medborgarhemmet. Det måste en gång bli så, att klassamhället Sverige avlöses av folkhemmet Sverige.

Andrakammarvalet på hösten samma år blev ingen framgång för socialdemokratin, tvärtom. Detta var ju det så kallade kosackvalet när socialdemokraterna ingick val-samarbete med kommunisterna. Men i nästa riksdagsval, som ägde rum 1932, gick det bättre för socialdemokraterna och nu kunde Per Albin bilda regering.

Under 65 av de 74 år som gått sedan 1932 har Sverige haft socialdemokratiskt ledda regeringar. Detta parti har naturligtvis haft ett mycket stort inflytande på politikens utformning, inte minst på välfärdspolitiken. Men än större prägel har partiet satt på historieskrivningen och det allmänna medvetandet.

Sammanfattning

Den svenska välfärdspolitiken startade inte när socialdemokraterna bildade regering 1932. Det fanns välfärdspolitiska institutioner och det fördes välfärdspolitiska diskussioner långt innan dess. Före 1930-talet var det liberaler som dominerade den välfärdspolitiska debatten. I näringslivet fanns en lång tradition av välfärdsinrättningar. Under 1800-talets senare del togs också många initiativ att skapa enskilda och kooperativa lösningar. Syftet med denna uppsats är att belysa några välfärdspolitiska insatser före 1932 och att visa att en del av dem också levde vidare in i vår tid.

Bland etablerade forskare, i läroböcker och i andra sammanhang är det vanligt att den svenska välfärdshistorien framställs som om det inte har funnits några andra (positiva) krafter än socialdemokratien. Enligt den historiesynen startade svensk välfärdspolitik 1932 och allt som hänt sedan dess har varit en följd av socialdemokratis reformarbete.¹

Välfärdsstatens kvantitativa tillväxt inträffade efter andra världskriget. Trenden är gemensam för flertalet länder i västra Europa, men den var särskilt stark i Sverige, framför allt från mitten av 1960-talet. Skattetrycket steg från 20 procent av BNP 1950 till 50 procent 1990.

I efterhand har utvecklingen kommit att beskrivas som *välfärdssamhällets* födelse och framväxt. Men bilden är missvisande. Det fanns en lång rad välfärdsinstitutioner före den stora statens framväxt, i form av olika privata lösningar. Omfattningen var totalt sett mindre än de offentliga lösningarna skulle komma att bli. Men det beror huvudsakligen på att välfärdssystemens utbyggnad är beroende av den allmänna utvecklingsnivån i ett land. Det saknades knappast möjligheter att bygga vidare på den typen av system. Men Sverige valde en annan väg där de enskilda alternativen och privata lösningarna i stor utsträckning konkurrerades ut. Och med tiden kom även historien om dessa alternativ och lösningar drabbas av historiens glömska.

ORDET FOLKHEM

Per Albin Hansson var inte den förste som använde ordet folkhem som politiskt begrepp. Liberalen Alfred Petersson i Påboda, "den förste bonden vid konungens rådsbord", använde uttrycket 1908. Fyra år senare användes det dels av högerpolitikern Rudolf Kjellén, dels av Manfred Björkquist, unglyrkorörelsens ledare och senare biskop i Stockholms stift.

Men ordet är äldre än så och ursprungligen användes det i en mer konkret betydelse. Det framgår av *Nordisk Familjebok* 1908 där det under ordet "folkhem" står:

Ställe, där mindre bemedlade få mot en ringa afgift tillgång till böcker, tidningar och skriftermaterial. Vanligen serveras på stället äfven kaffe, te o.d. Flera sådana "folkhem" finnas i Stockholm.

Första gången ordet användes i Sverige var i ett upprop 1896 för att bilda ett "folkhem" med bibliotek och samkväm i syfte att skapa gemenskap över klass- och parti-gränser. Just detta upprop ledde dock inte till något folkhem, men 1898 kunde Adolf Fredriks folkhem inrättas i Stockholm på privat initiativ. En av finansiärerna var troligen den starke mannen i Adolf Fredriks församling, den patriarkaliskt lagde snustillverkaren Knut Ljunglöf. Stockholms stad kom sedan att ge bidrag till verksamheten.

Förebilden var tysk och idéhistorikern Henrik Björck menar att ordet kan vara ett lån just från dessa tyska *Volksheim* som på 1890-talet hade inrättats i alla större tyska industristäder.² De tyska folkhemmen hade i sin tur inspirerats av den engelska settlementrörelsen (*settlement* = bosättning). Den utgjordes av reformsinnade aktivister från medel- eller överklassen, ofta med kyrklig eller akademisk bakgrund, som etablerade sig i de större industristädernas arbetardistrikt.

Aktivisterna skapade institutioner i syfte att verka för bildningens höjande genom undervisning, föreläsningar, konserter etc. Vidare inrättade man härbärgen, sommarkolonier och rättshjälpsbyråer. De ville bryta med den traditionella välgörenheten som byggde på en hierarkisk relation mellan hjälpare och klient. Här skulle människor med olika bakgrund mötas på lika villkor där det också var viktigt att "bosättarna" lärde sig mer om arbetarnas villkor och synsätt. Det första settlementet var Toynbee Hall i London, inrättat 1884.

Den som introducerade begreppet "settlement" i Sverige var G H von Koch, liberal politiker, förgrundsgestalt inom Centralförbundet för socialt arbete (CSA), statlig fattig- och barnavårdsinspektör och den viktigaste socialpolitiska inspiratören i Sverige före 1930-talet. Han fick under en studieresa till England 1898 idén både till konsumentkooperationen och till settlements. Bägge företeelserna byggde, enligt Koch, på samarbete över klassgränserna och en strävan till personlighetsutveckling och karaktärsdanning.

Väl hemkommen till Sverige stod von Koch inför ett val: Skulle han satsa sin kraft på att introducera kooperationen eller settlementen? Han valde det första och blev den drivande bakom bildandet av Kooperativa Förbundet 1899.

Det första svenska settlementet, Birkagården på Rörstrandsgatan i Stockholm, grundades 1912 av Natanael Beskow och Ebba Pauli. De hade båda besökt settlement i London. Natanael Beskow var en radikalt sinnad predikant, skolman i Djursholm (och make till Elsa Beskow). Ebba Pauli tillhörde de drivande i CSA, framför allt i fattigvårdsfrågor. Det svenska namnet för "settlement" kom att bli "hemgård", och flera svenska hemgårdar lever vidare än i dag.

Denna etymologiska genomgång har givit några spår att gå vidare på då vi söker tidiga svenska välfärdsinstitutioner och välfärdsdiskussioner: patriarkaliska företagsledare, liberala politiker och andra socialt engagerade människor, ofta med kyrklig eller frikyrklig bakgrund.

DEN INDUSTRIELLA REVOLUTIONEN

Det utvecklade välfärdssamhället hör efterkrigstiden till eftersom ambitiösa sociala skyddssystem fordrar ett relativt högt ekonomiskt välstånd som bas. Men därav får man inte dra slutsatsen att det innan dess helt saknades sociala skydd, även om de var på låg nivå och med grova maskor i skyddsneten.

Jordbrukssamhället byggde på en flergenerationsgemenskap där den aktiva generationen sörjde för dem som inte själva kunde försörja sig. Städernas skrän och gillen erbjöd viss ekonomisk trygghet för hantverks- och köpmannafamiljer. På bruken fanns ofta, med tidens mått mätt, ambitiösa välfärdssystem för arbetarna i form av till exempel bostäder, sjukvård, skolor, äldreboende och fritidsaktiviteter.

När industrialismen bröt igenom under andra halvan av 1800-talet blev det uppenbart att nya välfärdslösningar måste skapas, inte minst för det växande antalet arbetare i städerna. Den moderna svenska socialpolitiska diskussionen startade med liberalen Adolf Hedins klassiska riksdagsmotion 1884 om arbetarskydd samt pensions- och olycksfallsförsäkring för arbetare. Successivt kom hans idéer att förverkligas, till exempel genom beslut om den första arbetarskyddslagen för vuxna 1889, statsbidrag till sjukkassor 1891 och folkpension 1913.³

Men den tidiga socialpolitiska diskussionen utspelade sig inte bara i riksdagen och den var inte heller enbart

inriktad på politiska reformer. Även försäkringar, kooperativ samt företagsbaserade och andra privata lösningar diskuterades. Många företag införde på eget initiativ olika sociala trygghetssystem. Arbetaröreningar bildade understödsföreningar i form av begravnings-, sjuk- och pensionskassor. I flera fall gav arbetsgivarna stöd till kassorna och inte sällan var de initiativtagare till dem.

Välfärdsreformer före 1932

- 1842 Folkskola införs.
- 1847 Socknar och städer åläggs ansvar för fattigvård.
- 1852 Förbud mot minderårigas nattarbete.
- 1881 Barnarbetet begränsas ytterligare.
- 1889 Första arbetarskyddslagen för vuxna.
- 1890 Yrkesinspektion och stärkt arbetarskydd för minderåriga och kvinnor.
- 1891 Statsbidrag till sjukkassor.
- 1906 Statsbidrag till arbetsförmedlingar.
- 1912 Arbetarskyddsreform.
- 1913 Folkpension.
- 1918 Fattigvårdsreform som förbjuder bortauktionering av barn och fattiga samt ålägger kommunerna att bygga ålderdomshem. Arbetsolycksfallsförsäkring.
- 1919 Åtta timmars arbetsdag.
- 1924 Ny barnavårdslag.
- 1931 Statsbidrag till moderskapshjälp (en form av föräldraförsäkring).

En viktig socialpolitisk arena var CSA som grundades 1903. Där utreddes, diskuterades, debatterades, utbildades och propagerades för sociala reformer. Förbundets verksamhetsfält omfattade också arbetarskydd, arbetsmarknads- och konsumentfrågor, bostads- och näringspolitik. CSA dominerades av liberaler men även social-

demokrater och konservativa deltog i verksamheten. Hjälp till självhjälp, där det gällde att ge eftersatta grupper redskap att förbättra sin situation, var ett viktigt mål.

ENSKILDA VÄLFÄRDSINITIATIV

Under 1800-talet växte det fram många enskilda initiativ inom skola, vård och omsorg. Inom skolområdet kan vi ta liberalen Anna Whitlock som exempel. 1878 startade hon en privat flickskola i Stockholm. 1893 ombildades den till samskola – alltså en skola för både flickor och pojkar – där hon prövade nya pedagogiska metoder. Tidigt startades också en slöjd- och lekskola för barn under sju år.

Barnomsorg startades i Stockholm under 1800-talet på initiativ av ideella stiftelser, församlingar och föreningar. Det fanns två huvudformer, dels barnkrubborna som var en heldagsomsorg för barn till fattiga mödrar och där personalen oftast saknade särskild utbildning, dels barnträdgårdarna (kindergarten) som var en deltidsförskola byggd på den tyske reformpedagogen Friedrich Fröbels idéer. Barnträdgårdarna var ursprungligen helt avgiftsfinansierade och riktade sig till bättre bemedlade.

En viktig pionjär för den moderna barnomsorgen var HSB som 1929 öppnade sin första barnstuga i Stockholm. Verksamheten finansierades delvis genom patentintäkter från sopnedkastet, en uppfinning av HSB:s vd Sven Wallander. 1936 startade HSB Socialpedagogiska seminariet – med Alva Myrdal som rektor – för att utbilda småbarnsfostrarinnor.

På den tiden rådde en berikande pluralism mellan de olika seminarierna eftersom det inte fanns någon av staten föreskriven enhetlig pedagogisk plan. Varje skola hade sin egen inriktning. Den som gick på Socialpedagogiska seminariet fick en socialt inriktad utbildning. Den som gick Fröbelinstitutet fick ägna sig mycket åt praktiska övningar, till exempel att snickra och måla. På KFUK:s pedagogiska institut, som hade grundats 1934 av Sveriges första kvinnliga doktor i barnpsykologi Carin Ulin, var det mycket psykologi i undervisningen.

1944 infördes statsbidrag för barnomsorgen och under efterkrigstiden startade allt fler kommuner barnomsorg,

även om det dröjde till 1970-talet innan verksamheten började expandera ordentligt.

NÄRINGSLIVETS VÄLFÄRDSPROGRAM

Även i näringslivets organisationer, inte minst i de kretsar som sysslade med att sprida taylorismens idéer, utvecklades i början av 1900-talet ett intresse för att utveckla företagets sociala engagemang. Taylorismen – eller fordismen – var den amerikanska produktionsfilosofi som slog igenom i början av 1900-talet och som byggde på storskalighet och standardisering med det löpande bandet som främsta symbol. Taylorismen har i efterhand ofta skildrats som något närmast asocialt, vilket alltså är felaktigt. I ett historiskt verk från 1986 avfärdas sålunda 1900-talets viktigaste organisatoriska innovation i en enda, föraktfull mening (där införandet av löpande bandet dessutom feldateras med fem år):

De industrianställda råkade illa ut också genom sådana allmänt beundrade och efterapade ting som Henry Fords löpande bandproduktion (som tillkommit efter modell av slakterierna i Chicago och startade 1908) eller Frederick W Taylors system för tidsstudier och rationalisering inom företagen (programskriften publicerad 1911).⁴

En föregångare till Verkstadsföreningen i Stockholm (i dag Teknikindustrierna) hade i samband med den inbjudan som gjordes inför bildandet 1882 angivit som mål ”att verka till arbetarnes bästa genom sjukvård, läkarhjälp, sjuk- och begravningskassa, försäkring mot under arbetet åkommen skada med mera”. Bakom inbjudan stod Jacques Lamm, nyligen avgående chef för Ludvigsbergs Verkstads AB, ett av den tidens största verkstadsföretag i huvudstaden.

I näringslivskretsar fördes en diskussion mellan å ena sidan företrädare för en äldre patriarkal och ofta fackföreningsnegativ tradition och å andra sidan de som företrädde en modernare syn där man förordade att företag och anställda (och deras organisationer) gemensamt tog ett ansvar för dessa frågor. Den moderna syn som gick segrande ur dessa diskussioner kan ses både som en utveckling av den äldre patriarkalismen och som en introduktion av ett nytt socialpolitiskt tänkande.

John Bernström, vd för Separator (i dag Alfa Laval), och NK:s grundare Josef Sachs var framträdande representanter i Stockholm för den socialt engagerade men fackföreningsfientliga patriarkalismen. De stod bakom en rad välfärdsinrättningar för de anställda i sina företag samtidigt som de ställde sig avvisande till facklig organisering. Lars Magnus Ericsson, grundare av LM Ericsson, representerade en företagartyp som var lika starkt engagerad för de anställdas välfärd men som inte visade några fackföreningsfientliga tendenser.

En person som spelade en viktig roll i dessa diskussioner var Emilia Broomé, byråföreståndarinna vid CSA, liberal politiker och kvinnlig pionjär i det statliga utredningsväsendet. 1911 publicerade hon en artikelserie i *Social Tidskrift* som bland annat redovisade en av henne ledd undersökning inom CSA om välfärdsanordningar inom olika svenska företag. Två företag utmärkte sig som förebilder: Åtvidabergs industrier (sedermera Facit) under Theodor Adelswärd (som också var finansminister i Karl Staaffs andra regering) och Sandvikens Jernverk (i dag Sandvik) under Henrik Göransson. I Sandviken var Henrik Göranssons dotter Sigrid inspektis för verkets sociala inrättningar 1907–37. I Åtvidaberg och Sandviken fanns bland annat goda bostäder, folkbibliotek, gemensamhetslokaler, badhus, tvättinrättningar, slakteri och sjukstugor.

Även Industriförbundet spelade en viktig roll i diskussionen om företagsbaserade välfärdsinrättningar. Bland annat samarbetade man i arbetarskyddsfrågor med Thorwald Fürst, som var civilingenjör, liberal riksdagsman, drivande bakom Föreningen för arbetarskydd (som samarbetade med CSA) och chef för arbetarskyddsbyrån vid den år 1912 nyinrättade Socialstyrelsen.

Ellen Facht och Margareta Stahre vid Industriförbundet arbetade med välfärdsfrågor som tjänstepensioner, bostadsfrågor, sjukkassor, intressekontor, barnkrubbor och sportstugor för de anställda.

En framträdande gestalt i den socialt engagerade företagsamheten var Sven Palme. Han var Sveriges främste försäkringsman under decennierna kring förra sekelskiftet, vd i livförsäkringsaktiebolaget Thule, liberal politiker (och farfar till Olof Palme). Han gjorde Thule till en pionjär i livförsäkringsbranschen genom att rikta sig till

bredare sociala grupper och till kvinnor. Palme ansåg att vinsterna i livförsäkringsrörelsen i första hand skulle gå till spararna, och Thule tillät därför mycket begränsade aktieutdelningar vilket tvingade konkurrenterna att följa efter. Hans motto för försäkringsväsendet var: "Grunden är vetenskap, medlet är affärsmässighet, målet är aktiv socialpolitik."

INTRESSEKONTOREN

En välfärdsinstitution som Industriförbundet engagerade sig för var intressekontor i företagen. Dessa kontor var fristående institutioner med uppgift att underlätta för de anställda att på ett rationellt sätt ordna sina ekonomiska förhållanden. 1918 arrangerade förbundet en intressekontorskongress, som betecknades som "den första svenska välfärdskongressen" med representanter för bland annat företag, intressekontor, Socialstyrelsen, Yrkesinspektionen och CSA.

Det första svenska intressekontoret inrättades 1908 på Wettergrens textilfabrik i Göteborg. Detta kontor förvaltade företagets hjälpkassor, skötte marketenteriet och fabriksförsäljningen till personalen, ombesörjde på frivillighetens grund och efter motsvarande löneavdrag personalens betalningar av skatt, hyra, försäkringspremier etcetera.

På Wettergrens, liksom i andra företag, möttes intressekontoret först med misstro från arbetarna och de fackliga organisationerna. De såg kontoret som en obehörig inblandning i de anställdas ekonomiska angelägenheter och en risk för att man skulle bli alltför hårt bunden till företaget, vilket kunde vara negativt inte minst vid en arbetsmarknadskonflikt. Även en del konservativa arbetsgivare ogillade intressekontoren.

Motståndet övervanns emellertid rätt snabbt, inte minst sedan det hade klarlagts att intressekontoren alltid skulle agera på uppdrag av den anställde och bevaka dennes intressen och hjälpa dem att hålla en ordnad privatekonomi. Under första världskriget spelade kontoren också en viktig roll för att organisera samköp och varuförmedling då varubrist uppstod.

Intressekontor etablerades även på statliga och kommunala arbetsplatser och politiska förslag väcktes om

att göra dem obligatoriska. Framför allt var det organiseringen av skatteinbetalningar som gjorde frågan politiskt intressant. Före 1947 betalades inkomstkatten mer än ett år i efterhand och det var inte ovanligt att särskilt de som hade låga inkomster inte klarade av att betala sin skatt. Därmed gick det allmänna miste om en inkomst medan den enskilde hamnade i skuld och förlorade sin rösträtt.

Genom källskattereformen 1947 löstes i princip problemen med skatteinbetalningarna. Frågan om intressekontor försvann därmed från den politiska dagordningen. Men som praktisk institution kom de att leva vidare i många företag. De sista lades ner i början på 1990-talet när Finansinspektionen, i finanskrisens spår, ansåg att intressekontoren var en form av otillåten bankverksamhet.

BRUKSANDAN LEVDE VIDARE

Sveriges mest utvecklade välfärdsinstitutioner före den industriella revolutionen fanns på järnbruken. Det fordrades en avancerad organisation för att driva ett järnbruk och bruken låg ofta tämligen isolerade. Bruksföretaget fick därför ta ansvar för att bygga upp hela samhällen och svara för invånarnas försörjning av varor och tjänster.

Det fanns naturligtvis brukssamhällen där det rådde nöd, elände och förtryck. Ett välskött klassiskt brukssamhälle präglades av en patriarkalisk anda som innebar att brukets ledning hade kontroll över alla aktiviteter i samhället, men som också innebar att de anställda hade en social trygghet – vid till exempel sjukdom och ålderdom – som var klart bättre än vad som var normalt för andra kroppsarbetare i Sverige.

Vi kan betrakta själva folkhemstanken som en förlängning av bruksandan. Det goda bruket – liksom folkhemmet – var en trygg värld, tämligen slutet mot omvärlden och präglad av hårt arbete och skötsamhet. Genom brukspatronerna växte det fram en tradition av självmedvetna, patriarkaliska män med stark lokal maktposition. De kontrollerade all ekonomisk aktivitet på orten och tog även ett socialt ansvar för de anställda och deras familjer. Denna tradition levde vidare på många industriorter. Kommunalråden blev de nya, demokratiskt valda patronerna. Långt efter att storföretagen hade övergivit

principen att producera så många varor och tjänster som möjligt i egen regi, levde detta gamla bruksideal vidare i kommunerna.

De svenska bruksföretagen, som ofta var helt dominerande arbetsgivare på sin ort, kom att ta på sig samhällsbärande funktioner långt in på 1900-talet. De svarade ofta för bostäder, infrastruktur samt fritids- och kulturanläggningar. Dessa engagemang avvecklades i stor utsträckning under 1970-talet när många bruksföretag hamnade i djup kris.

Bruksföretagens omfattande välfärdsengagemang avvecklades alltså ungefär samtidigt som den svenska folkhemsmodellen avvecklades. Samförståndsandan på arbetsmarknaden bröts. Politiker började stifta arbetsmarknadslagar inom områden där parterna, i enlighet med den svenska modellens traditioner, själva hade haft ansvaret. Den svenska offentliga sektorn började i storlek markant avvika från jämförbara länder. Det var också i den vevan som välfärdssektorn började monopoliseras genom att många enskilda verksamheter, till exempel friskolor, slogs ut eller socialiserades.

Bruksföretagens välfärdsengagemang, inte minst då det gäller bostadsförsörjningen, är tämligen väl uppmärksammat i litteraturen.⁵ Däremot finns ingen övergripande studie gjord om välfärdsinstitutioner i andra typer av företag. Att sådana har funnits, framkommer i olika företagsstudier. Det gäller exempelvis AGA på Lidingö, ASEA i Västerås och SKF i Gamlestaden – och för många försäkringsbolag och banker.

Omfattningen av dessa välfärdsinstitutioner var säkerligen betydligt större än man i allmänhet föreställer sig. Varför har ingen forskare försökt belysa välfärdsinstitutioner i de svenska storföretagen (utanför brukssektorn) under den högingustriella epoken? Kanske är den kunskap som då skulle vinnas inte tillräckligt produktiv för att meritera i forskningskarriären.

NÄRINGSLIVET OCH BOSTADSFRÅGORNA

Att sörja för goda personalbostäder ingick i den patriarkala brukstraditionen. Även i större städer tog en del företagare under slutet av 1800-talet initiativ i bostadsfrågan. I Göteborg lät filantropiska storköpmän bygga

Folkhemmets föregångare

Lövsta bruk är en enklav i vildmarken, en inmutad fyrkant av ordning, säkerhet och disciplin. En hög gul mur skiljer det från yttervärlden, där oberäknliga djuriska krafter lurar. Denna mur har inte bara en symbolisk betydelse, utan också ett praktiskt syfte: den skyddade samhället mot vargarna ... Var och en som hörde hemma där fick för sig och sin familj arbetsplats och bostad, skolutbildning och själavård, läkarhjälp och ålderstrygghet på livstid av bruket; och även kulturens röst, d.v.s. Johan Niclas Cahmans orgels röst – Gedackt, Mixtur, Rörlöjt, Rauschquint, Vox humana – var till för alla. Man måste vara döv och blind för att inte känna igen det moderna svenska välfärdssamhällets grogrund i denna patriarkaliska utopi.

Den tyske författaren Hans Magnus Enzensberger i Dagens Nyheter 1982 om det uppländska valonbruket Lövsta.

Hjalmar Lundbohm

En av 1900-talets viktigaste sociala samhällsbyggare var Hjalmar Lundbohm. Han var LKAB:s disponent 1898–1920 och gjorde Kiruna till ett mönstersamhälle. Lundbohm gjorde företaget till pionjär genom att inrätta yrkesskola för pojkar och flickor 1909 och införa två veckors semester 1912. Bolaget prenumererade också på en tidning från hemorten till alla anställda.

Lundbohm var känd för sina konstnärliga intressen och för sitt stöd till forskningen om Lappland. Han tog emot många av tidens ledande konstnärer och kulturpersonligheter som gäster och låg bakom den höga arkitektoniska och konstnärliga ambitionsnivå som sedan grundandet har präglat Kiruna. Det mest fullödiga uttrycket för detta är Kiruna kyrka, donerad av bolaget (Gustaf Wickman 1912 med utsmyckningar av Christian Eriksson och prins Eugen). Det finns bara en grav i parken vid Kiruna kyrka, Hjalmar Lundbohms. På den stora gravstenen står: ”Till fosterlandets åtnad blottade han bergets skatter och skapade staden.”

mönsterbostäder för arbetare. Under 1900-talet byggde SKF många bostäder i Gamlestaden.

Flera företag i Stockholms innerstad hade på 1890-talet personalbostäder. Störst omfattning hade de i Bolinders på Kungsholmen och Rörstrand i Vasastan.

Även företag som under 1900-talets första halva flyttade ut från innerstaden byggde personalbostäder på den nya platsen. Detta gällde exempelvis AGA på Lidingö, Bolinders i Kallhäll och Separator i Tumba. KF uppförde på 1930- och 40-talen, genom sitt berömda arkitektkontor, uppmärksammade personalbostäder på Kvarnholmen i Nacka och i Gustavsberg.

Många industriföretag, framför allt på mindre orter runt om i landet, kom ända fram till 1970-talet att sörja för goda personalbostäder. Som stöd för denna verksamhet bildades Industriens Bostadsförening (IBF) 1945. Den

kom att verka till 1982 och uppnådde 1957 sitt högsta medlemstal, 173 företag.

Initiativtagare till IBF var arkitekten Jöran Curman. 1944 presenterade *Industriförbundet utredningen Industriens arbetarbostäder*, författad av Curman. Den var delvis ett svar från näringslivet på den starka politiseringen av bostadsfrågorna. Man ville gärna demonstrera att näringslivet också hade förmåga att tillhandahålla goda bostäder. Curmans utredning har en föregångare i arkitekten John Åkerlunds skrift *Arbetarbostäder vid industriella verk från 1917*, också den gjord på uppdrag av Industriförbundet.

Efter första världskriget var bostadsstandarden i Sverige sämst i Västeuropa, näst efter Finland. Bostadsfrågorna kom därför att bli politiskt centrala under mellankrigstiden och en huvudfråga för socialdemokraterna när de kom till makten 1932. Året efter tillsatte regeringen

Folkhemmet i Midsommarkransen

Jag har nyligen publicerat en bok om en svensk storindustri, nämligen LM Ericssons huvudanläggning i Midsommarkransen, Stockholm.⁷ Där hade företaget sitt huvudkontor 1940–2003 och här fanns länge företags största svenska fabrik. Jag har bland annat försökt kartlägga LM:s välfärdsinstitutioner som var mycket omfattande. Om de i förhållande till andra storföretag var mer eller mindre omfattande, om de startade tidigare eller senare, om de varade längre in i vår tid eller inte, kan jag dock inte bedöma.

LM-staden, som området kring LM:s huvudanläggning kom att kallas, är intressant som ett exempel på ett välfärdsbärande företag. Dels har anläggningen tillkommit relativt sent, 1940, när den politiska folkhemsvisionen redan var etablerad, dels ligger den i landets största arbetsmarknads- och bostadsregion där ett företag knappast behöver ta på sig samhällsbyggande funktioner. Trots detta var alltså LM:s välfärdsengagemang mycket omfattande. Här är några exempel:

Redan 1889 hade det bildats en sjuk- och begravningskassa på LM. Lars Magnus Ericsson tillsköt personligen 1 000 kronor till kassans grundplåt. Ingen ersättning fick dock utbetalas med anled-

ning av fyllerigalenskap eller venerisk sjukdom. I mitten av 1930-talet omformades sjukkassan till en erkänd sjukkassa varvid begravningskassan avskiljdes till en särskild understödsförening. När den allmänna sjukförsäkringen infördes 1955 upphörde Telefonfabrikens erkända sjukkassa.

Fri sjukvård för LM-anställda infördes 1891. Även familjemedlemmar och pensionerade medarbetare kom att få fri sjukvård. När barnen till en LM:are var sjuka, kunde företagsläkaren göra hembesök. Den fria sjukvården för familjemedlemmar avskaffades när skattemyndigheterna ville förminska beskatta den. Den fria sjukvården för medarbetarna försvann när landstinget inte längre ville låta företagshälsovården ingå i husläkarsystemet.

Mellan 1940 och 1995 hade LM Ericsson egna daghem i området. Företaget ägde och skötte fastigheten men personalen var kommunal. LM disponerade 75 procent av platserna som fördelades av företaget. Med tanke på att så gott som alla former av alternativ barnomsorg var politiskt kontroversiella under 1980- och 90-talen – frågan om Pyslingen ledde till och med till att ett socialdemokratiskt finansborgarråd avgick mitt under en mandatperiod – är det lite underligt att det aldrig uppstod någon

Bostadssociala utredningen. Den levererade sitt slutbetänkande 1945, vilket ledde till det riksdagsbeslut 1947 som lade grunden till efterkrigstidens nya bostadspolitik. I den ålades kommunerna att sörja för en tillfredsställande tillgång på fullvärdiga bostäder.

Den nya bostadspolitikerna innebar också att den enskilda företagsamheten och fristående bostadsrättsföreningar trängdes tillbaka inom bygg- och bostadssektorn. Kommunala bostadsbolag och de rikskooperativa organisationerna HSB och Riksbyggen kom att prioriteras framför andra boendeformer.

Förvisso förbättrades bostadsstandarden radikalt efter andra världskriget. Men det betyder inte att det saknades andra lösningar på bostadsfrågan än de som nu kom att favoriseras. Vi har tidigare nämnt IBF som spelade en stor roll för bostadsutvecklingen på bruksorterna. Ett annat exempel är egnahemsrörelsen som uppkom som en politisk strömning kring sekelskiftet 1900, med tydliga liberala och konservativa inslag. Den ville främja uppförandet av egnahem för mindre bemedlade jordbrukarhushåll. En framgång för rörelsen var när statliga egnahemslån inrättades 1904. Även i flera städer togs initiativ för att möjliggöra för arbetare och lägre tjänstemän att bygga ett eget hus.

stor debatt om att kommunen drev ett daghem åt ett multinationellt företag vars anställda kunde gå före den kommunala kön.

LM drev också en barnträdgård under förmiddagarna för barn i åldrarna fyra till sju år och ett eftermiddagshem där över 20 skolbarn kunde få mat, tillsyn och läxhjälp. För att klara den sista uppgiften hade eftermiddagshemmets personal en nära kontakt med de olika skolornas lärare. Fram till 1960-talet hade LM en egen barnkoloni på Resarö.

LM-anställda hade stora möjligheter till studier. Man kunde få ren yrkesutbildning och andra former av kompetenshöjning eller vidareutveckling för arbetet. Det fanns även många typer av hobbykurser. Och man kunde få hjälp att läsa till realen, till studenten eller gå på universitet och högskola.

För de LM-anställda fanns ett stort utbud av fritidsaktiviteter att tillgå. Man hade en rad olika fritidsföreningar och flera idrottsanläggningar. Till fritidsföreningarna räknades bland annat LM-orkestern, LM-kören, LM-teatern och LM:s folkdanslag. Företaget stödde ekonomiskt Midsommargården, en hemgård i fabriken omedelbara närhet.

Företaget försökte på olika sätt hjälpa de anställda att lösa sin bostadsfråga. Man gav lån och borgen till anställda som ville köpa bostadsrätter eller småhus. Man inrättade och gav stöd till flick- och pojkhem för unga anställda. Man förmedlade bostäder åt anställda som flyttade till eller från Stockholm.

Från 1918 till 1993 fanns ett intressekontor på LM som kunde ta hand om de anställdas regelbundet återkommande utgifter och hjälpa till med att lägga upp en betalningsplan. De anställda kunde öppna sparkasseräkning med bättre ränta än vad bankerna erbjöd. Intressekontoret förmedlade också lån och gjorde att de anställda kunde komma i åtnjutande av diverse förmånliga inköpsmöjligheter. Dessutom bistod man med rådgivning i ekonomiska och sociala frågor. Företaget stod för kostnaderna att driva kontoret.

Ett tredje exempel är alla de fristående bostadsrättsföreningar som bildades på 1930- och 40-talen och som oftast har fungerat utmärkt sedan dess. Men varken egnahemsrörelsen eller de fristående bostadsrättsföreningarna har passat in i Den Stora Berättelsen om Folkhemmet. I själva verket stod de i strid mot viktiga principer som folkhemsidéologerna stod för.

Arkitekten Uno Åhrén var en framstående ideolog bakom den nya bostadspolitiken. Han var en av författarna till den funktionalistiska försvarsskriften *acceptera* som utkom 1931 och ledamot i Bostadssociala utred-

ningen 1933–45. I en kritisk skrift, *Amatörbyggeri eller yrkesmässig småstugeproduktion*, kritiserade han egnahemsrörelsens idé att mindre bemedlade människor ska kunna få hjälp att själv bygga sitt hus. Han ifrågasätter om "ett så omfattande fritidsarbete kan stå i anslutning till arbetarrörelsens allmänna strävan om förkortad arbetstid". Dessutom hävdade han att självbyggeriet i Stockholm undandrog jobb för 170 helårssysselsatta byggnadsarbetare.

Åhrén hade i Svenska turistföreningens årsskrift 1932 uttalat sig skeptisk till att människor över huvud taget

ägde sin bostad. Egnahemsformen var "till fördel för arbetsgivarna" eftersom "den proletära inställningen lätt försvinner vid egendomsbesittning". Detta hindrade dock inte att Uno Åhrén 1943 blev vd för Riksbyggen, som byggde och förvaldade bostadsrätter.

Två exempel på socialt engagerade byggmästare som kom att uttrycka sin besvikelse över att den nya bostadspolitikens likriktning var Ture Blomqvist och Olle Engkvist.⁶ Blomqvist var organiserad socialdemokrat och har betecknats som "en idéspruta inom arbetarrörelsen". Han var en av dem som drog igång HSB:s verksamhet när den organisationen 1925 etablerade sig i Göteborg, och han var drivande bakom tillkomsten av Svenska Riksbyggen, som bildades i Göteborg 1940.

1942 beslöt Blomqvist att bryta upp från Riksbyggen och i stället starta en ny organisation för att bygga bostadsrätter bland annat åt hemlös ungdom. Men den nya bostadspolitikerna kom att sätta stopp för den verksamheten.

Olle Engkvist var något av folkhemmets egen byggmästare som byggde flera uppmärksammade bostadshus, däribland Per Albin Hanssons funkisradhus i Ålsten. Engkvist var byggindustrins representant i Bostadssociala utredningen och brukar ofta betecknas som socialdemokratin närstående. Mer sällan refereras hans omdöme om den nya bostadspolitikerna 1949:

Visserligen föreligga fortfarande stora program, vilka det skulle vara lockande att få fullfölja, men som tiderna nu gestaltat sig, med hämningar av olika slag, genom regleringar, förordningar o. s. v. synes ingen möjlighet föreligga att fulländat avsluta min verksamhet så som jag skulle önskat. Tidsandan, som inte tål frihetens glada företagsamhet, krossar de privata initiativen och hindrar dem att slå ut i full blom, en i mitt tycke tragisk företeelse, som orsakar inte bara ekonomisk och andlig utarmning utan även vänder fruktbarande optimism till onyttigaste pessimism. Det tjänstemannavälde, som nu är "den nya givna" förutsätter en mentalitet utan initiativ och därmed även utan arbetsglädje. Företagaren skall nu avvakta sin tilldelning av uppgifter, icke längre djärvt gripa sin chans eller hänföras av personliga idéer och mål. De som i likhet med mig tjusats av detta senare kan ej förlika sig med "turordningen".

EN ANNAN VÄLFÄRD?

På 1980-talet blomnade det upp en politisk debatt i Sverige om alternativ till de offentliga välfärdsmonopolen. En orsak till debatten var att två privata alternativ, Pysslingen Förskolor och Cityakuten, startade 1983. SAF tog flera initiativ i den debatten. Partiledarna Ulf Adelsohn (m) och Bengt Westerberg (fp) betydde också mycket för att blåsa liv i den frågan.⁸

1980-talets debatt framstod för de flesta som en helt ny politisk fråga. Att det hade funnits en mångfacetterad välfärdstradition före och vid sidan av välfärdsstaten var okänt för de flesta. En intressant detalj i sammanhanget är att medan i stort sett alla former av barnomsorg vid sidan av kommunala daghem motarbetades eller förbjöds (föräldrakooperativ, privata daghem, familjedaghem, trefamiljssystem, kyrkans daghem etcetera) så var det ingen som uppmärksammade att ett antal företag, däribland Ericsson, hade egna daghem som drevs av kommunen men där företagets anställda kunde gå före den kommunala kön.

Hade den svenska välfärden kunnat utvecklas på ett annat – och kanske bättre – sätt om den inte hade monopoliserats av den offentliga sektorn? Naturligtvis hade det varit möjligt. Danmark är ett näraliggande exempel på ett land med en ambitiös men mera pluralistisk välfärdstradition där enskilda alternativ inom exempelvis skola och äldreomsorg alltid har spelat en större roll.

Vi hade kunnat haft en mångfald och stimulerande konkurrens inom exempelvis skolan i stället för att alla barn samtidigt skulle utsättas för vansinniga experiment som den nya matematiken för 35 år sedan. Vi hade kunnat bygga vidare på den pluralism som fanns inom barnomsorgspedagogiken under mellankrigstiden i stället för att låta den likriktas och ständigt anpassas efter den senaste modenycken på Socialstyrelsen. Företag och fackliga organisationer hade kunnat bygga vidare på de välfungerande och allmänt uppskattade välfärdsinstitutioner som existerade till för ett par decennier sedan men som då inte passade in i de fyrkantiga system som olika myndigheter ansåg skulle vara allenarådande.

NOTER

1. Se exempelvis Patrik M Andersson, Nima Sanandaji och Fredrik Segerfeldt: *Välkommen till Sverige! – Om politisk snedvridning i kurslitteraturen i SFI, Svenska för invandrare* (Timbro 2006). Svante Nycander har i *Makten över arbetsmarknaden – Ett perspektiv på Sveriges 1900-tal* (SNS 2002) visat hur forskningen systematiskt har osynliggjort de liberala insatserna inom arbetsmarknadslagstiftningen.
2. Henrik Björck: "Den sociale ingenjören på intressekontoret – en studie i svensk välfärdshistoria" i *Lychnos – Årsbok för idé och lärdomshistoria 2002*.
3. Anders Johnson: "Adolf Hedin – En politiker för vår tid" i nyutgåvan av *Hedins Hvad folket väntar af den nya representationen* (Ohlininstitutet 2005).
4. Jarl Torbacke: *Den stora katastrofen – Bonniers världshistoria del 16*, 1986.
5. Se exempelvis Eva Vikström: *Bruksandan och modernismen – Bruksamhälle och folkhemsbygge i Bergslagen 1935–1975* (Nordiska museet 1998).
6. Ture Blomqvist: *Skaparglädje i Socialsverige* (Kulturgårdens förlag 1953). Inga Mari Lönnroth (red): *Olle Engkvist Byggmästare* (Olle Engkvist 1949).
7. Anders Johnson: *LM-staden – folkhem i förort* (Stockholmia förlag 2006).
8. Debatten om de offentliga välfärdsmonopolen finns belyst i Anders Johnson: *Släpp tjänsterna loss – Om tjänstesamhällets myter och möjligheter* (SAF 1986) och Anders Johnson: *Perestrojka på svenska – 64 teser om folkhemmets ombyggnad* (SAF 1992).

Det fanns en lång rad
välfärdsinstitutioner före den
stora statens framväxt, i form av
olika privata lösningar.

Tidigare publicerade TIMBRO BRIEFING PAPERS

2006:

#02 || Så lyckas flera västeuropeiska länder med jobben,
av Johnny Munkhammar.

#01 || Den transatlantiska gemenskapen, av Ann-Sofie Dahl.

2005:

#06 || Solna – från kris till mönsterkommun, av Magnus Nilsson
och Pehr Granfalk.

#05 || Outsourcingsens möjligheter – en studie av outsourcingens
effekter på konsumentpriserna, av Fredrik Erixon och
Mårten Lewander.

#04 || Vårdkonton – ett enkelt steg mot billigare sjukvård,
av Henrik Jordahl.

#03 || Överhettning i bostadsbranschen? – Bono, Geldof, Sachs
och bostadens återkomst, av Fredrik Erixon.

#02 || Friskare sjukvård i Storbritannien, av Ylva Nilsson.

#01 || Arabisk vår – revolt och reform i Mellanöstern,
av Johan Norberg.

TIMBRO BRIEFING PAPERS

TIMBRO är ett idéinstitut som verkar för fri företagsamhet, framtidstro och en liberal samhällsordning. Timbro är en del av Stiftelsen Fritt Näringsliv. Verksamheten grundades 1978. Varje år publicerar Timbro böcker och rapporter samt erbjuder en omfattande seminarieverksamhet.

TIMBRO BRIEFING PAPERS ger information i aktuella frågor. Syftet är att tillföra fakta och analys till samhällsdebatten. De utkommer åtta till tio gånger per år. På www.timbro.se/tbp finns samtliga nummer.

ANSVARIG UTGIVARE:
Johnny Munkhammar

ISSN:
1652-9952

TRYCK:
Botkyrka Offset AB, Norsborg